

DOMINUS PASTOR MEUS
OM DET KONGELIGE BIBLIOTEKS ÆLDSTE
BIBELHÅNDSKRIFT OG DETS HISTORIE

AF
ERIK PETERSEN

Med reformationen brød danskerne en række livliner i deres historie. Gamle dogmer blev erstattet af nye, etablerede institutioner blev opløst og nye opbygget, og det fælles sprog latin måtte i mange sammenhænge vige for det lokale sprog dansk. Dette gjaldt bl.a. i Biblen, hvor den mere end tusind år gamle oversættelse til latin blev erstattet af en ny til dansk. I årtierne forud for reformationen havde trykte bøger fortrængt de håndskrevne, så det var både en teknologisk udvikling og den åndelige revolution, der overflødiggjorde de middelalderlige bibelhåndskrifter. Taget ud af aktiv tjeneste som ikke længere relevante samlede pergamenterne støv, og mange gik til grunde.

Andre overlevede, for håndskrifternes historiske betydning og æstetiske kvaliteter lod sig ikke ignorere. Selv ikke mens reformationen endnu var ung: den protestantiske teolog Niels Hemmingsen ejede et stateligt evangeliehåndskrift, fremstillet i England omkring år 1000, et hovedværk i periodens bogkunst. Hemmingsen skænkede det til en ven som udtryk for sin hengivenhed, og tilkendegav derved tillige den værdi, han tillagde håndskriftet. Hemmingsens håndskrift indgik senere i Det Kongelige Bibliotek, der siden sin grundlæggelse med stor årvågenhed har opbygget en uvurderlig og stadigt voksende samling af latinske bibelhåndskrifter fra middelalderen.¹ Den er senest blevet forøget med en helbibel, der er fremstillet i Frankrig i 1200-tallet, men som ejedes og brugtes af dominikanere i Danmark siden begyndelsen af 1300-tallet. Håndskriftet er udstyret med fint

¹ Hemmingsens håndskrift har signaturen GKS 10 2°; på det efterreformatorske bind er der medaljoner med portrætter af Luther og Melanchthon. Om dette og andre bibelhåndskrifter i Det Kongelige Bibliotek se Erik Petersen: *Illuminatio. Texts and Illustrations of the Bible in Medieval Manuscripts in the Royal Library, Copenhagen, Transactions of the International Association of Bibliophiles. XVth Congress 1987, 1992, s. 68-105.*

illuminerede initialer ved hver eneste af de bibelske skrifers begyndelse.² Efter samme system er bibliotekets største bibel udsmykket, blot efter en i alle henseende større skala: den er i tre store bind, overdådigt illumineret, og berømt bl.a. på grund af en serie billeder, der viser, hvordan den middelalderlige bog blev fremstillet.³

Helt uden billeder, men bestemt ikke uden æstetiske kvaliteter er Det Kongelige Biblioteks ældste bibelhåndskrift. Det er tillige, af grunde som jeg skal gøre rede for i det følgende, et af de mest interessante.

Håndskriftet er det første i rækken af folianter i Ny Kongelig Samling.⁴ I sin katalog over bibliotekets latinske håndskrifter fra middelalderen daterer Ellen Jørgensen forsigtigt håndskriftet til omkring år 900,⁵ men det er hundrede år ældre. Ganske vist rummer håndskriftet ingen eksplicit datering, men en række palæografiske, kodikologiske og historiske indicier og omstændigheder knytter det til Karl den Stores tid.

NKS I 2° er et fragment, men sammenhængende og af betydeligt omfang. Det indeholder Salmernes Bog, Ordsprogenes Bog, Prædikerens Bog, Højsangen og begyndelsen af Daniels Bog i latinsk oversættelse, samt forord til flere af disse tekster. Det håndskrift, det engang har været en del af, har indeholdt hele Bibelen i latinsk oversættelse. Af dette håndskrift er kun brudstykket i København bevaret.

Fragmentet har tilhørt D. G. Moldenhawer (1753-1823) og blev overdraget til Det Kongelige Bibliotek i 1824 som del af en testamentarisk donation, som Moldenhawer selv havde bestemt og indledt i 1820. Moldenhawer er blevet berømt som en af de betydeligste ledere, Det Kongelige Bibliotek har haft, men en disputats af Ada Adler⁶ har tillige gjort ham berygtet for uretmæssigt at have tilegnet sig håndskrifter i adskillige udenlandske biblioteker.

² Om håndskriftet, der blev erhvervet i 2001 og har signaturen Acc. 2001/100, se Erik Petersen: Broder Knud fra Haderslev og en Bibel fra Frankrig, *Magasin fra Det Kongelige Bibliotek* 15:4, 2002, s. 45-53, og samme: Orate pro nobis. Om Helgener og håndskrifter i middelalderens Danmark, *Fund og Forskning* 42, 2003, s. 23-50.

³ Om håndskriftet GKS 4 2°, der er fremstillet i 1255 for domkirken i Hamburg og blev erhvervet af Det Kongelige Bibliotek i 1784, se Erik Petersen: Bertoldus' Bibel. Bøger, billeder og bogstaver i et håndskrift fra 1255, *Fund og Forskning* 32, 1993, s. 7-38 (summary s. 235f.), og samme: The Bible as subject and object of illustration: the making of a medieval manuscript, Hamburg 1255, i Richard Gameson (ed.): *The Early Medieval Bible. Its production, decoration and use*, Cambridge 1994, s. 205-222.

⁴ Herefter forkortet NKS.

⁵ *Catalogus codicum Latinorum medii ævi Bibliothecæ Regiæ Hafniensis*, 1926, s. 7 ("sæc. IX-X").

⁶ *D. G. Moldenhawer og hans Haandskriftsamling*, 1917.

Om håndskriftets historie før Moldenhawer er der fremsat tilsyneladende modstridende synspunkter. Den tyske forsker Bernhard Bischoff, en af det 20. århundredes kyndigste specialister i det 9. århundredes skrift og bogkultur, angiver i en posthumt udkommet katalog håndskriftets proveniens som "Carcassonne, Kathedrale."⁷ Han anfører ingen kilde og begrundet ikke sin påstand. Ada Adler, hvis arbejde med Moldenhawers håndskrifter var koncentreret om hvor og hvordan han erhvervede dem, hævder derimod om håndskriftet at det "bærer ikke det mindste Spor af sin Herkomst."⁸ De har begge ret. Håndskriftet fremviser intet i sit ydre, der knytter det til en bestemt lokalitet. Til gengæld har det afsat sig spor i andre kilder, og et af dem leder entydigt til domkirken i Carcassonne.

Men historien knytter håndskriftet til flere steder. Til Bethlehem, hvor Hieronymus i årene omkring 400 oversatte den tekst, håndskriftet indeholder. Til Orleans og Fleury, hvor digteren og teologen Theodulf, der omkring år 800 lod håndskriftet fremstille, var biskop og abbed. Til Paris, hvor bibelstærke benediktinere studerede det og delagtiggjorde den lærde verden i dets indhold og betydning i slutningen af 1600-tallet. Og endelig, tæt på tusind år efter at det blev fremstillet, til København, håndskriftets seneste hjemsted.

Håndskriftet

Håndskriftet består af 40 blade, samlet i fire læg hvert af fem dobbeltblade, dvs. fire kvinioner. Bladene måler ca. 32,5 × 26 cm, den beskrevne flade ca. 24 × 18. Teksten er skrevet i 2 kolonner, med 60 til 65 linier i hver.⁹ Det er indbundet i et nyere bind med monogram for Frederik VI (konge 1808-1839) påtrykt ryggen. Et påklæbet titelfelt angiver indholdet som *Hieronymi Vers. V. T. fragmentum in membr.*, dvs. "Fragment af Hieronymus' oversættelse af Det Gamle Testamente på pergament." Der er ingen synlige rester af tidligere bind.

Første blads rectoside rummer sidste del af et indledende forord til Salmernes Bog. Selve bogen samt de efterfølgende bøger, Ordsprogene, Prædikerens og Højsangen er bevaret i deres helhed. I spalten, hvor Højsangen slutter, fortsættes med forord til Daniels Bog, der

⁷ *Katalog der festländischen Handschriften des neunten Jahrhunderts (mit Ausnahme der wisigotischen). Teil I: Aachen - Lambach*, ed. Birgit Ebersperger, Wiesbaden 1998, s. 412, nr. 1989.

⁸ Adler 1917 (note 6) s. 211.

⁹ Mål på bladstørrelse og tekstflade samt antallet af linjer i hver spalte varierer en smule. – Håndskriftet er publiceret som digital faksimile på Det Kongelige Biblioteks website (www.kb.dk).

slutter ufuldendt med ordene *in eo dixerunt* på fragmentets sidste side. – I det følgende bringes en oversigt over håndskriftets indhold med anførelse af de enkelte tekstdeles begyndelse og slutning:

Ira-1rb Praefatio de libro Psalmorum

“/// sint dauid psalmi sed et aliorum prophetarum ... omnium inimicorum suorum et de manu saul.”¹⁰

1rb-25rb: Psalterium

“Beatus vir qui non abiit in consilio impiorum ... omne quod spirat laudet dominum.

Explicit psalterium. Sunt in psalterio uersus II · D XXVII”

25rb-25va: Praefatio in Proverbia

“Incipit praefatio in prouerbia salomonis. Tribus nominibus uocatum fuisse ... quae omnia referuntur ad christum”

25va: Alia praefatio in Proverbia

“Item alia. Tres libros salomonis idest prouerbia ... semper peregrini memento”

25va-25vb: Alia praefatio in Proverbia

“Item alia. Chromatio et heliodoro episcopis hieronimus. Iungit epistola quos iungit sacerdotium ... commendata testē suum saporem seruauerint. Explicit prologus”

25vb-26ra: Capitula libri Proverbiorum

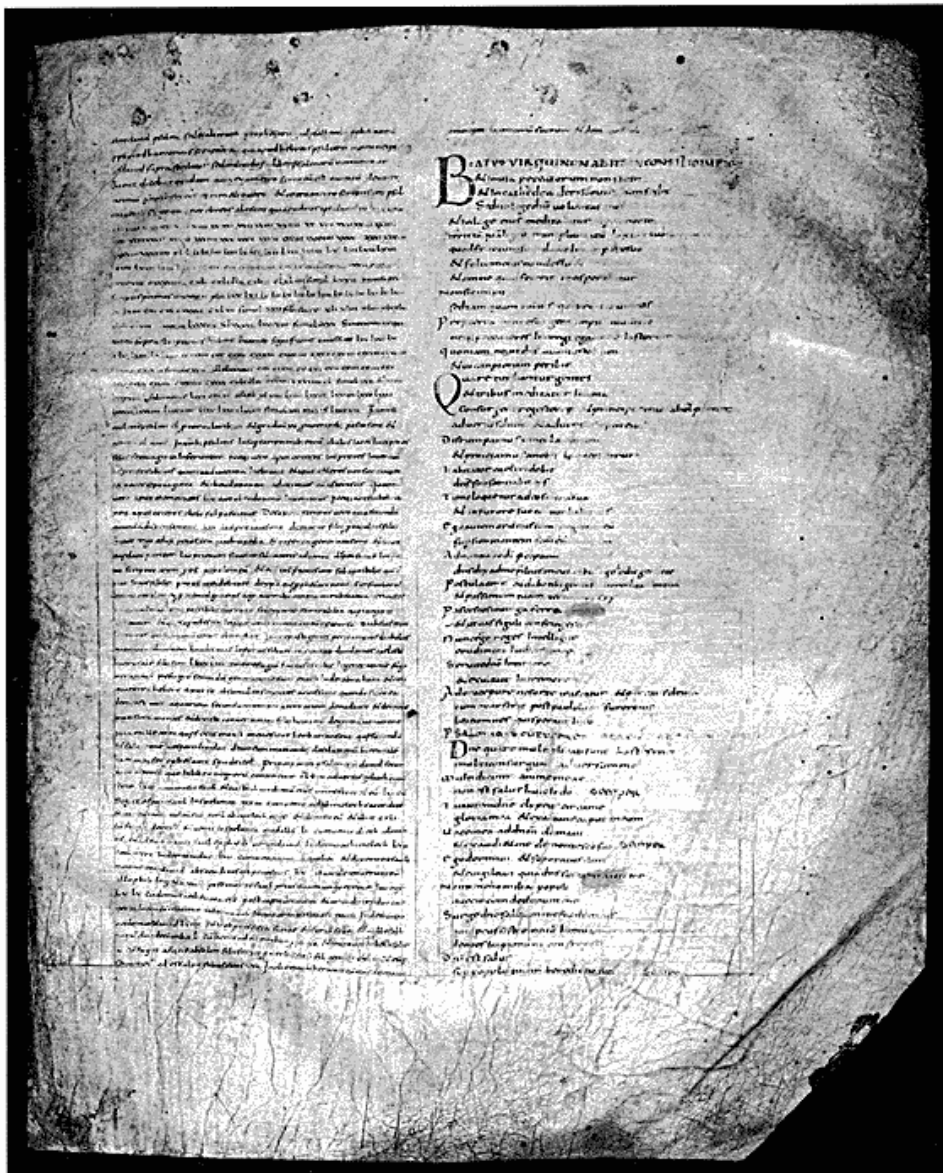
“Incipiunt capitula eiusdem libri. I Ad sciendam sapientiam...XXX De uisionibus Salomonis uel muliere forti. Expliciunt capitula proverbiorum [!] Salomonis”

26ra-34ra: Liber proverbiorum

“Parabola¹¹ salomonis filii dauid regis israel. Ad sciendam sapientiam ... in portis opera eius. Explicit prouerbia salomonis”

¹⁰ Forordets begyndelse (“In Hebraeo libro psalmorum ... non sic suscipiat quis quia omnes”) har stået på sidste blad af det forudgående læg; omkring en fjerdedel er gået tabt. Det tilskrives i nogle kilder bibeloversætterten Hieronymus, men fejlagtigt. Det forekommer ikke i gængse Vulgata-håndskrifter. Det findes udgivet bl.a. i Migne: *Patrologia Latina*, 26, Paris 1845, col. 1299-1304.

¹¹ Et *e* er senere føjet til det sidste *a*, som rettelser af Parabola til den korrekte form Parabolae.

NKS 1 2°, f. 1 recto, med slutningen af forordet og begyndelsen af Salmernes Bog. Forordet er skrevet i fuld kolonnebredde, mens Salmerne er kopieret på en måde, der afspejler sætningernes led og længde. Inden afskrivningen blev påbegyndt er skrivelinier og layout-streger blevet præget i pergamentet. Fragmentets første og sidste side er mere medtaget af slitage end håndskriftet i øvrigt.

34ra: Tituli in libro Ecclesiastes

“Incipiunt tituli in Libro ecclesiasten. I De uiro qui inventus ... creatorem suum. Expliciunt tituli.”

34ra-36vb: Liber Ecclesiastes

“Incipiunt Verba ecclesiastes filii dauid regis hierusalem. Uanitas uanuanitatum [!] dixit ecclesiastes ... siue bonum siue malum sit. Explicit Liber ecclesiastes”

36vb-38rb: Canticum canticorum

“Incipit liber qui hebraice sir aserim praenotatur Latine Canticum canticorum Salomonis. Osculetur me osculo oris sui ... super montes aromatum. Explicit canticum canticorum”

38rb-38va: Praefatio in Danihel propheta

“Incipit praefatio in danihele propheta hieronimi presbyteri. Danihelem prophetam iuxta septuaginta interpretes ... aut amore labuntur aut odio”

38va: Alia praefatio in Danihel propheta

“Item Alia praefatio. Danihel interpretatur iudicium dei ... manifestissima praedicatione adnotat. Explicit praefatio in danihele.”

38vb-40v : Daniel propheta

“Incipit textus. Visio danielis prima. Anno tertio regni ioachim ... et suspicio non inueniretur in eo dixerunt ///”

Hovedteksten er skrevet i brunt blæk, rubrikker i rødt. Større initialer er, simpelt men elegant, skrevet med dobbeltstreger i blæk og udfyldning i rødt. Der anvendes sidetitler, som hovedteksten skrevet i brunt blæk. De optræder dog uegalt i Salmernes Bog. Der er ingen sidetitler på f. 1r-16r. På f. 16v-17r er der (i stor skrift) skrevet: LIBER | PSALTERIUM. Siderne 17v-21v er uden titler. På f. 20v- 21r er der intet skrevet på opslagets venstreside og PSALTERIUM på højresiden. Først herefter følges et ensartet system i alle opslag: f. 21v-25r: LIBER | PSALMORUM; f. 25v-33r: LIBER | PROVERBIORUM; f. 33v-36r: LIBER | ECCLESIASTES; f. 36v-38r: CANTICA | CANTICORUM; f. 38v-40r: LIBER | DANIELIS, som på f.40v efterfølges af LIBER.

Der anvendes flere former for skrift. Rubrikker er skrevet i majuskler, der har bevaret unciale træk, mens hovedteksten er skrevet i en smuk og ensartet karolingisk minuskelskrift. På fragmentets første side ses en lille forskel i bogstavernes højde i de to spalter, der begge

er på 60 linier. Teksten i højre spalte er skrevet i en lidt større skrift end teksten i venstre spalte. Det afspejler teksternes forskellige status: højrespalten rummer selve bibelteksten, venstrespalten det ikke i egentlig forstand bibelske forord. I selve skriften udtrykkes med andre ord bibeltekstens forrang. Man bemærker tillige en forskel i linierne forløb i de to spalter. Forordet til venstre er nedskrevet som prosa i hele spaltens bredde, mens bibelteksten er skrevet med stor variation fra linje til linje. For at tydeliggøre sætningernes forløb, rytme og betydning, er Salmerne kopieret *per cola et commata*, "efter koloner og kommaer." Det samme er Ordsprogene, Prædikerens og Højsangen, mens Danielsbogen fremstår som prosa.

I salme 13 på f. 2va er seks linier i spalten ubeskrevne. Det svarer til et tekststykke, der er medtaget i andre Vulgatahåndskrifter.¹² At man har ladet pladsen stå åben kan tolkes som et udtryk for, at man ikke har taget endelig stilling til spørgsmålet om indlemmelse eller udeladelse. Om korrekturlæsning vidner rettelser og indføjelser af ord og hele sætninger.

Håndskriftet rummer flere spor af senere benyttelse. Tre steder er det i margenen angivet, at et bestemt tekststykke anvendes på en bestemt dag i kirkeåret. Således på f. 28v, ud for Prov. 10.28 ("Expectatio iustorum laetitia"), hvor der med anvendelse af forkortelsestegn er skrevet "In ntl scorum," dvs. *In natali sanctorum*, "På de helliges / helgenernes fødselsdag." På f. 39r finder man ud for Dan. 3.1 ("Nabuchodonosor rex fecit statuam auream") den forkortede formel "In sab so," dvs. *In sabbato sancto*, "På den hellige lørdag." Endelig finder man på f. 39v, ud for Dan. 3.49 ("Angelus autem domini descendit cum azaria"), forkortelsen "Sab in XII lect," dvs. *Sabbato in XII lectiones*, "på lørdagen i tiden med 12 læsninger." Den trænede palæograf Bernhard Bischoff, der tilsyneladende kun bemærkede den marginale note på f. 28v, daterede denne til "ca. s. X."¹³ De to øvrige noter synes at være samtidige med denne. Ingen af noterne er så specifikke, at de kan bruges til at bestemme, hvor de skrevet og til hvilken brug. Der er ikke tegn på, at håndskriftet har været anvendt til liturgiske formål. Markeringerne har derfor måske angivet, hvilke tekststykker man har ønsket kopieret over i en liturgisk bog. Et sådant arbejde var typisk noget, der udførtes centralt, f.eks. ved et stifts hovedkirke. De tekstlige angivelser i margenen kan derfor ses som et

¹²Jf. *Sancti Hieronymi Psalterium iuxta Hebraeos*, éd. critique par Dom Henri de Sainte-Marie, Rome 1954, s. 21, & R. Weber (ed.): *Biblia Sacra iuxta Vulgatam versionem*, 2. ed., I, Stuttgart 1975, s. 782.

¹³Bischoff 1998 (note 7) s. 412, nr. 1989.

indicium for, at håndskriftet kort tid efter dets fremstilling er blevet anvendt ved en domkirke.

Der findes endvidere tilskrifter af en anden karakter og senere dato i håndskriftet. Der er fortrinsvis tale om noter til enkeltord og sætninger af forklarende art. Der er tilføjet kapitelnumre til de bibelske tekster, bortset fra Salmerne. Der er tillige eksempler på suppleringer af oversprungne elementer i teksten, f.eks. på f. 27r hvor en manglende sætning i Prov. 6.11 ("si vero impiger fueris ... egestas longe fugiet te") er tilføjet i nyere hånd. Overspringelsen er opdaget allerede på håndskriftets egen tid, og den manglende sætning indføjet under kolonnen. Den er næsten udvisket og har muligvis været det allerede i senmiddelalderen.

Kapitelinddeling og noter viser, at håndskriftet fortsat har været brugt aktivt i den senere del af middelalderen, efter skriften at dømme i de 14. århundrede.¹⁴ Noternes pædagogisk forklarende karakter indicerer, at håndskriftet i denne periode har været benyttet til en eller anden form for undervisning. Et lidt ublidt indgreb i teksten kan måske bekræfte denne antagelse. På f. 29r er en linie med Ordsprogene 13.24 bortskrabet. Den fjernede linie lyder: *Qui parcit virgae odit filium suum*, på dansk: "den der sparer på stokken, hader sin søn." Hvis en discipel med altfor mange mærker af en faderlig magisters tugt og stokkens slag har fjernet en uhensigtsmæssig sætning i Bibelen, er det forståeligt. Den bortskrabede tekst er ikke blevet indføjet igen.

Teksten

Indholdsmæssigt er det mest iøjnefaldende ved NKS 1 2° den rækkefølge, hvori de bibelske bøger er kopieret. Rækkefølgen af Salmerne, Ordsprogene, Prædikeren og Højsangen er som man forventer den både i en latinsk og i en dansk bibeloversættelse; derimod er det overraskende, at Danielsbogen i håndskriftet følger efter Højsangen. Skiftet er markeret med en rubrik i højre spalte på f. 38r, hvor Højsangen ender og et forord til Daniel begynder. Den bemærkelsesværdige rækkefølge skyldes altså ikke forbytning af blade, men er bevidst og planlagt. I Vulgata efterfølges Canticum Canticorum (Højsangen) af Liber Sapientiae Salomonis, "Salomons Visdoms bog," der ligesom den næst følgende, Siraks bog, ikke er optaget i den autoriserede danske

¹⁴ Ellen Jørgensen nævner hverken de ældre eller de yngre tilskrifter i sin *Catalogus*. Ada Adler citerer hende for at datere de yngre til det 14. århundrede (Adler 1917 (note 6) s. 211).

oversættelse; derefter følger profeterne. I den danske Bibel følger profeterne umiddelbart efter Højsangen, i samme rækkefølge som i Vulgata: Esajas, Jeremias, Klagesangene og Ezekiel. Først derefter følger Daniel, og efter ham de tolv mindre profeter. Fragmentet ender som nævnt midt i Danielbogen, men vi ved fra andre kilder, som jeg skal vende tilbage til, at skriftet i det engang hele bibelhåndskrift er blevet efterfulgt af Krønikebøgerne. Forud for Salmerne fandtes Jobsbogen, og forud for denne Profeterne.

Også et blik på selve teksten afslører små, men signifikante forskelle i forhold til den gængse latinske bibeloversættelse. Et par eksempler kan illustrere det. Første vers af salme 26 er kendt i formen *Dominus illuminatio mea et salus mea* (salme 27 i den danske Bibel, "Herren er mit lys og min frelse"), men lyder i håndskriftet *Dominus lux mea et salutare meum* (f. 4v). En anden kraftfuld tekst er salme 45, der i den almindelige latinske oversættelse lyder *Deus noster refugium et virtus, adjutor in tribulationibus* (salme 46 i den danske Bibel, "Gud er vor tilflugt og styrke, altid at finde som hjælp i trængsler"), mens NKS I 2° har ordlyden *Deus nostra spes et fortitudo, auxilium in tribulationibus* (f. 8r). Forskellene kan forekomme små, men er betydelige. I følgende, sidste eksempel har jeg kursiveret de steder hvor håndskriftets læsemåder afviger fra Vulgata. Teksten er de første linier af salme 22, der lyder således i Vulgata:

Dominus regit¹⁵ me nihil mihi deerit
in loco pascuae me conlocavit,

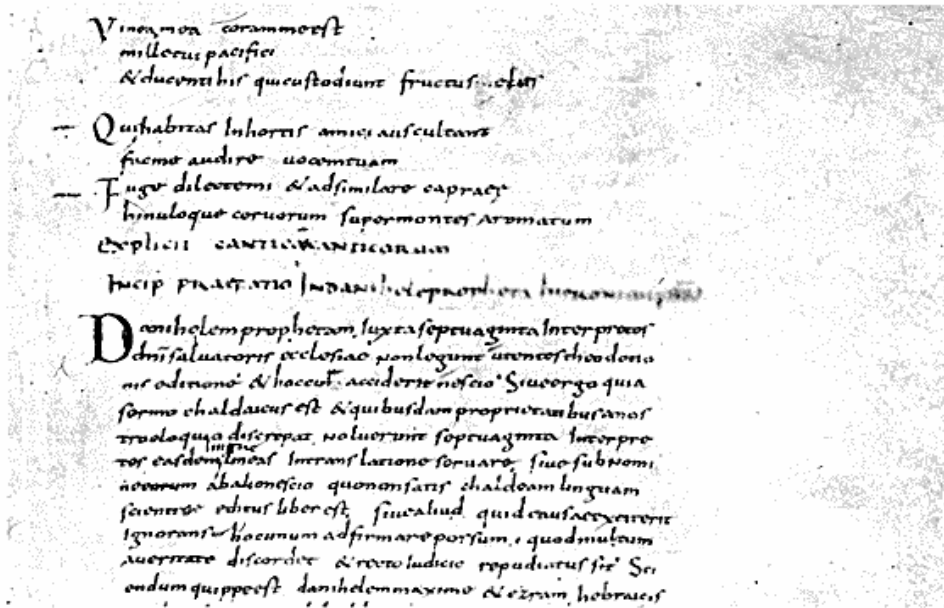
og i bibelfragmentet:

Dominus *pastor meus* nihil mihi deerit
in *pascuis herbarum* *adcubitavit* me.

I første linje modsvares Vulgatas *Dominus regit me* ("Herren leder mig") af håndskriftets metaforisk stærkere *Dominus pastor meus* ("Herren (er) min hyrde"). I anden linje modsvares *me conlocavit* ("anbragte mig") af det mere favnende *adcubitavit* ("lagde mig til at hvile"), og *in loco pascuae* ("på en eng") af det visuelt stærkere *in pascuis herbarum* ("på enge af græs"). Det drejer sig om forskelle både i tone og i billedkraft.¹⁶ – Hvordan er forskellene opstået? Svaret på det skal søges i Hieronymus' arbejde med Bibelen i årtierne omkring år 400 efter Kristus.

¹⁵ I nogle Vulgata-håndskrifter læses futurum *regit*, "vil lede."

¹⁶ Salmen tælles som nr. 23 i den danske bibel. – Effekten af forskellige oversættelser kan illustreres med samme salme på dansk, hvor sidste led i den klassiske linje "Herren er min Hyrde, mig skal intet fattes" i den senest autoriserede bibeloversættelse er erstattet med: "jeg lider ingen nød."

NKS 1 2°, f. 38 recto, højre spalte, med slutningen af Højsangen efterfulgt af et forord til Daniels Bog. Rubrikken meddeler at førstnævnte slutter og sidstnævnte begynder. Forskellen på de to tekster ses tydeligt: som de øvrige poetiske skrifter er Højsangen skrevet *per cola et commata*, mens forordet til Daniel er kopieret som prosa i fuld spaltebredde.

Den latinske Bibel

Eusebius Hieronymus hører til de største blandt kirkens fædre. Han spillede en betydelig rolle i sin samtid, bl.a. som nært knyttet til pave Damasus, og efterlod sig ved sin død i Bethlehem i 419 eller 420 et omfattende teologisk forfatterskab. Størst betydning fik han dog i kraft af sit arbejde med at revidere og nyoversætte den latinske Bibel. Bibelen blev i de første kristne århundreder læst på græsk, det sprog, Det Ny Testamente var skrevet på og Det Gamle Testamente oversat til i Septuaginta. På Hieronymus' tid forelå tillige dele af Bibelen i latinske oversættelser af forskellig karakter og kvalitet. Jeg skal ikke her forsøge at udrede de komplicerede tråde i Bibelens tidlige historie, men blot ganske kort erindre om Hieronymus' arbejde.

Først reviderede han den allerede eksisterende latinske oversættelse af de fire evangelier. Det gjorde han på foranledning af Pave Damasus – hvilket man endnu erindres om i et evangeliehåndskrift lavet til domkirken i Lund i midten af det 12. århundrede, hvor Hieronymus ses afbildet netop som han overdrager sit færdige arbejde til paven, der havde pålagt ham "at lave et nyt værk af et gam-

melt," *novum opus facere ex veteri*.¹⁷ Dernæst gik Hieronymus i gang med at oversætte og revidere Det Gamle Testamente. Han oversatte – formentlig, spørgsmålet er ikke afklaret – Salmernes Bog på basis af den græske oversættelse i Septuaginta. Denne oversættelse vandt tidligt indpas i romersk liturgi og kendtes siden som "Psalterium Romanum." Næste fase i Hieronymus' bibelarbejde udgøres af endnu en oversættelse af Salmernes Bog, denne gang på basis af den græske oversættelse i en alternativ Septuaginta-tradition, der var overleveret i Origenes' *Hexapla*. Denne version fik vid udbredelse i Gallien, og blev derfor kaldt "Psalterium Gallicanum"; det var den, som senere indgik i Vulgata. Hvor langt Hieronymus nåede i arbejdet med Septuaginta er endnu ikke afklaret. Under alle omstændigheder var den sidste lange og krævende fase af hans bibelarbejde koncentreret omkring oversættelsen af Det Gamle Testamente efter den hebraiske grundtekst og efter den jødiske kanon. Det betød bl.a., at nogle af de bøger, der fandtes i Septuaginta, ikke blev oversat, og at bøgernes rækkefølge blev en anden end Septuagintas. Undervejs i Det gamle Testamente oversatte Hieronymus igen Salmernes Bog, men denne gang altså efter den hebraiske grundtekst; denne version blev senere kaldt "Psalterium Hebraicum."

Ud fra en ideal betragtning måtte man forvente, at det blev denne oversættelse fra grundsproget hebraisk til brugssproget latin, der blev den almindeligt brugte i den vestlige kirke. Men sådan kom det kun delvist til at gå. Efterhånden som den latinske Bibel som helhed fik nogenlunde fast form og tradition i vesten, blev det i en form sammensat af flere elementer. Det Gamle Testamente blev overleveret i Hieronymus' oversættelse fra hebraisk for de bøgernes vedkommende, som faldt ind under den jødiske kanon, bortset fra Salmernes Bog, hvor det såkaldt Gallikanske Psalter blev det foretrukne. De manglende bøger blev inkorporeret i andre oversættelser, dels fra græsk, dels som bearbejdelser af ældre latinske oversættelser.

Det i forvejen vanskeligt udredelige net af tråde er ikke blevet mindre kompliceret af, at de bibelske tekster ligesom alle andre bøger blev kopieret enkeltvis af individuelle skrivere, på godt og ondt. Det åbnede for endeløse muligheder for sammenblandinger af tekstlige traditioner, ligesom det vedblivende gjorde teksterne sårbare overfor skrivers vekslende talent og opmærksomhed og de uundgåelige ændringer og fejl, de bevidst eller ubevidst afstedkom.

¹⁷ Uppsala, Universitetsbiblioteket, Ms. C 83. – Billedet er gengivet og omtalt i Erik Petersen: Den middelalderlige bogkultur i Danmark, Erik Petersen (red.): *Levende Ord & Lysende Billeder. Essays*, 1999, s. 11-14.

Theodulf af Orleans

Først sent blev den latinske Bibel til Vulgata, "den almindeligt brugte," med en fast kanon af skrifter i samme oversættelse (eller rettere, samme sæt af oversættelser) og i samme rækkefølge. Det ældste hele Vulgata-håndskrift, der endnu er bevaret, er den berømte codex Amiatinus, som er fremstillet i England kort efter år 700. Den er en hovedkilde til Vulgata, men blev ikke i sig selv normgivende for den vesterlandske kirkes bibel i middelalderen. Hundrede år senere gjorde Karl den Store en bevidst indsats for at etablere et stabilt og sikkert fundament for brugen og overleveringen af den latinske Bibel. Han så et behov for hele bibles i korrekturlæste afskrifter, og satte nogle af de intellektuelt bedst rustede personer i sit rige til at tilvejebringe dem. Berømt og velkendt er det arbejde, som under ledelse af englænderen Alcuin blev udført i Tours. Mindre kendt, men lige så betydeligt og filologisk mere interessant er det arbejde, som biskoppen Theodulf igangsatte i Orleans.¹⁸

Theodulf, som kom fra Spanien, var tæt knyttet til Karl den Store. Han ledsagede ham på hans kroningsrejse til Rom år 800, og havde på det tidspunkt allerede i nogle år været biskop i Orleans og abbed af Fleury – poster, der viste Karls agtelse. Theodulf er ophavsmand til et par teologiske skrifter, og kendes desuden som en overordentlig behændig latindigter. Muligvis er han også den egentlige forfatter til de såkaldte "Karolinske bøger," *Libri Carolini*, der angiveligt er skrevet af Karl den Store selv, men hvis indhold snarere peger mod en forfatter med en skolet teologisk baggrund. Og en bredt funderet, velskolel teolog var Theodulf. Det fremgår måske tydeligst i det ambitiøse bibelprojekt, han satte i gang allerede før århundredeskiftet og arbejdede videre med længe efter. Theodulf og hans scriptorium producerede bl.a. hele bibles i ét bind.¹⁹ Det er en del af en sådan helbibel i ét bind fra Theodulfs værksted, der er bevaret i håndskriftet NKS I 2°.

¹⁸Vedr. fremstilling af latinske bibelhåndskrifter i tidlig middelalder henvises generelt til Richard Gameson (ed.): *The Early Medieval Bible. Its production, decoration and use*, Cambridge 1994. Om førkarolingiske bibles, se særligt Patrick McGurk: *The oldest manuscripts of the Latin Bible*, s. 1-23. Om Alcuin og biblesne fra Tours, se David Ganz: *Mass production of early medieval manuscripts: the Carolingian Bibles from Tours*, s. 53-62. Om karolingiske bibles i øvrigt, se Rosamond McKitterick: *Carolingian Bible production: the Tours anomaly*, s. 63-77.

¹⁹Om Theodulf og hans litterære virksomhed se især Elisabeth Dahlhaus-Berg: *Nova antiquitas et antiqua novitas. Typologische Exegese und isidorianisches Geschichtsbild bei Theodulf von Orléans*, Köln 1975. Om hans scriptorium se tillige Bernhard Bischoff: *Manuscripts and libraries in the age of Charlemagne*, translated and edited by Michael Gorman, Cambridge 1995, s. 31f. & passim.

I alt er der bevaret seks håndskrifter med bibler fra Theodulfs skriptorium. To af dem er bevaret i deres helhed, mens større eller mindre dele af de øvrige er gået tabt. I den følgende liste er de to intakte Theodulf-bibler anbragt først og de øvrige håndskrifter i faldende rækkefølge efter antallet af bevarede blade:²⁰

Paris, Bibliothèque nationale de France, Lat. 9380
349 ff., 32 × 23 cm; skrevet i 2 kolonner à 62 linier.²¹

Håndskriftet har tilhørt domkirken i Orléans. Det kaldes ofte "codex Mesmianus" (eller "codex Memmianus"), efter greveslægten de Mesmes,²² som ejede håndskriftet i det meste af det 17. og 18. århundrede.

Le Puy, Trésor de la Cathédrale
I + 346 + I ff., 33 × 23,5 cm; skrevet i 2 kolonner à 62 linier.²³

Håndskriftet har tilhørt domkirken i Le Puy-en-Velay siden begyndelsen af 1500-tallet. Det kaldes "codex Aniciensis" efter byens og stiftets latinske navneform *Anicium*.

London, British Library, Add. 24142
248 ff., 32 × 24 cm; skrevet i 3 kolonner à 62 linier.²⁴

Håndskriftet har i det 17. århundrede tilhørt Skt. Hubertus-klosteret i Ardennerne (Liège stift) og benævnes "codex Hubertianus" i forskningslitteraturen. De tabte dele af håndskriftet er begyndelsen frem til 1. Mosebog 49, 6; fra Hoseas 6, 8 til og med de 12 mindre profeter, samt slutningen af Det Ny Testamente fra 1. Peters brev 4, 3.²⁵

²⁰ Udførlige beskrivelser af håndskrifterne findes hos Dahlhaus-Berg 1975 (note 19) s. 49-53.

²¹ Se E. A. Lowe: *Codices Latini Antiquiores*, V, Oxford 1950, s. 18, no. 576.

²² Greverne de Mesme's bibliotek har været et sandt skatkammer; det husede også det berømte Ingeborg-psalter, som siden kom til Chantilly (Musée Condé Ms. 9). Jf. Léopold Delisle: *Le Cabinet des manuscrits de la Bibliothèque Impériale*, I, Paris 1868, s. 397-407.

²³ Se E. A. Lowe: *Codices Latini Antiquiores*, VI, Oxford 1953, s. 20, no. 768, og Bernhard Bischoff: *Katalog der festländischen Handschriften des neunten Jahrhunderts (mit Ausnahme der wisigotischen)*. Teil II: Laon - Paderborn, ed. Birgit Ebersperger, Wiesbaden 2004, s. 88 nr. 2338.

²⁴ Se Bischoff 2004 (note 23) s. 101, nr. 2391.

²⁵ En omfattende beskrivelse af håndskriftets indhold ved E. Maunde Thompson med faksimile af et enkelt blad findes i *Catalogue of ancient manuscripts in the British Museum, part 2: Latin*, London 1884, s. 5-8 & plate 45.

Stuttgart, Württembergische Landesbibliothek, HB II. 16
187 ff., 34,5 × 24 cm; skrevet i 3 kolonner à 60-61 linier.²⁶

Håndskriftet tilhørte domkirken i Konstanz i senmiddelalderen. Det kom til Weingarten i 1630 og kendes som "codex Weingartensis," nu dog som regel som "codex Stuttgartensis". Tabte dele er bl.a. hele 1., 2. og begyndelsen af 3. Mosebog, Salmernes Bog indtil 144, 21, alle fire evangelier samt håndskriftets slutning fra 1. Peters brev 4, 3.

Paris, Bibliothèque nationale de France, Lat. 11937

179 ff., 28 × 22 cm; skrevet i 2 kolonner à 60-62 linier

Håndskriftet har, uvist fra hvornår, tilhørt bendiktinerklostret Saint-Germain-des-Prés i Paris, efter hvilket det kaldes "codex Sangermanensis." Bevaret er teksten til Det Gamle Testamente fra 1. Mosebog 18, 20 til Salmernes Bog 92, 5.

Endelig er der Københavnerfragmentet NKS 1 2°, der med sine 40 blade er det håndskrift, hvoraf der er bevaret færrest blade. Af grunde som jeg skal vende tilbage til betegnes det i litteraturen gerne som "codex Carcassonnensis." Hieronymus-udgiveren Jean Martianay, som jeg også skal vende tilbage til, kendte yderligere et håndskrift, som han efter dets hjemsted i Narbonne betegnede som "codex Narbonensis."²⁷ Intet af dette håndskrift synes at være bevaret.

Det er, trods tabene, et stort og dækkende kildemateriale. De seks håndskrifter både bekræfter og supplerer hvad der kan udtrages om dem enkeltvis. Hvad der binder de 6 håndskrifter sammen er bl.a. skriften, som ikke er i samme hånd, men som har samme karakter; det er bøgernes format, lægstruktur og layout, som varierer, men ikke mere end at det fælles præg er tydeligt. Det er desuden den tekstlige overensstemmelse, rækkefølgen af de bibelske bøger, og bøgernes inddeling i grupper, *ordines*. Theodulf følger her den jødiske tradition, som i vesten blev overført og suppleret til kristen brug af Hieronymus og den lærde Isidor af Sevilla. Ifølge Isidor inddeles hele Bibelen i 6 grupper:

Ordo Legis, der består af de fem Mosebøger.

Ordo Prophetarum, der rummer otte bøger: Iosuabogen, Dommerne efterfulgt af Ruth, Samuels- og Kongebøgerne (begge talt som én

²⁶ En detaljeret gennemgang af håndskriftet findes i *Die Handschriften der Württembergischen Landesbibliothek Stuttgart*, 2: Die Handschriften der ehemaligen Königlichen Hofbibliothek, 2, 1: Codices Biblici (...), beschrieben von Helmut Boese, Stuttgart 1975, s. 18-21.

²⁷ Se nedenfor s. 33.

bog), Esaias, Ieremias, Ezechiel, og sidst de 12 mindre profeter (igen talt som én).

Ordo Hagiographorum, der består af 9 bøger: Job, Salmerne, Ordsprogene, Prædikeren, Højsangen, Daniel, Krønikebøgerne, Esra og Ester.

Ordo eorum librorum qui in canone hebraico non sunt, dvs. gruppen af bøger som ikke findes i den hebraiske kanon,²⁸ 6 bøger: Visdommens bog, Sirak, Tobit, Judit og (som nummer 5 og 6) de to Makkabæerbøger.

Ordo Evangelicus, der rummer de fire Evangelier i den endnu hævdevundne rækkefølge.

Ordo Apostolicus, den sjette og sidste gruppe, som rummer Paulus' 14 breve (medregnet Hebræerbrevet), Peters 2, Johannes' 3 breve samt Jacobs og Judas' hver ene brev; Apostlenes Gerninger og sidst Johannes' Åbenbaring.²⁹

Det er præcis i denne rækkefølge, de enkelte bøger optræder i Theodulfs bibler. Eneste afvigelse er, at Ruths bog er medtaget mellem Dommerne og Samuel i gruppen af profeter. Det bringer tilsyneladende antallet af bøger i de tre første *ordines* – Loven, Profeterne og Hagiograferne – op på 23, én mere end de 22, som såvel Hieronymus som Isidor regner dem til – svarende til de 22 bogstaver i det hebraiske alfabet. Men også kun tilsyneladende. Allerede Hieronymus fik tallene til at balancere ved at betragte Ruth som appendiks til Dommerne. Det gjorde han i forordet til Kongernes Bog, den såkaldte *Prologus galeatus* ("den behjælmede fortale"), hvori han udredte flere generelle og principielle spørgsmål omkring oversættelsen, bl.a. vedrørende de skrifter der hørte til de kanoniske og hvilke der var apokryfe.³⁰ Inddelingen i *ordines* stammer fra samme fortale, og Isidor følger ham nøje. Hieronymus' fortale er kopieret på sin rette plads i Theodulfs bibel. Men Hieronymus inddrager kun bøgerne i den jødiske kanon, altså de tre første *ordines* med loven, profeterne og hagiograferne. Theodulf har derfor fulgt Isidor for resten af Det Gamle og hele Det Nye Testamente. For at bringe klarhed over strukturen har han foran i sin bibel kopieret hele passagen om de hellige skrifter og deres grupperinger i Isidors *Etymologiae* VI.1.1-11, der således fremstår som forord til den samlede bibel. Allerforrest er der i begge de komplette håndskrifter nedfældet et digt, som Theodulf

²⁸ Isidor beskriver dem også som bøger, som jøderne "skiller ud blandt apokryferne, mens Kristi kirke ærer og lovpriser dem blandt de guddommelige."

²⁹ Gennemgangen findes hos Isidorus, *Etym. Lib. VI, c. 1, 3-10*.

³⁰ *Prologus galeatus* er bl.a. trykt i R. Weber (ed.): *Biblia Sacra iuxta Vulgatam versionem*, 2. ed., I, Stuttgart 1975, s. 364.

selv skrev til og om sin bibel. Et andet digt, ligeledes forfattet af Theodulf, finder man til sidst i håndskrifterne. De to digte fungerer som en art prolog og epilog til bibelværket, og viser i høj grad Theodulfs behændighed som digter.³¹ I det første introducerer han læseren til hele Bibelen. I det sidste giver han sig til kende som mesteren bag bogværket i diktets første distichon:

*Codicis hujus opus struxit Theodulfus amore
Illius ...*

hvilket kan oversættes:

*Denne bog, dette værk, har Theodulf skabt, ud af kærlig
iver for Ham ...*

Efter bibelteksterne og forud for Theodulfs epilog er der kopieret nogle tekststykker, der i forskellige henseender kunne være til nytte under bibelstudiet: Isidors *Chronica minora*, Eucherius' *Instructiones (lib. II)*, *Clavis Melitonis*, og et *Speculum*, der (fejlagtigt) tilskrives Augustin.³² – Såvel Theodulfs digte som disse tekster har med stor sandsynlighed også indledt og afsluttet den bibel, som Københavnerhåndskriftet var en del af.

Inddelingen i *ordines* er klart markeret i håndskrifterne, i codex Hubertianus f.eks. med rublikker skrevet i majuskler i fuld spaltebredde over flere linjer,³³ i pragthåndskriftet codex Aniciensis ligeledes i majuskler, men her indskrevet i dekorative medaljoner.³⁴ Det ses ikke i NKS 1 2°, fordi de bøger, fragmentet rummer, er fra samme *ordo*, nemlig hagiograferne, og fordi håndskriftet mangler gruppens begyndelse og slutning. At de har været der i det hele håndskrift er sikkert. Theodulf-biblerne har en række distinkte træk, og den klare markering af *ordines* er et af dem. Et andet er den filologiske omhu, der er nedlagt i gengivelsen af teksten. Theodulf bestræbelse var ikke alene at producere bibelhåndskrifter, der i videst muligt omfang var rensset for fejl. Han lod også biblerne annotere med oplysninger om alternative overleveringer fra andre kilder end dem, der var hans forlæg. Han har således benyttet et håndskrift med en af Alcuins bibler og et andet med en bibel, der afspejler en særlig spansk tradition i overleveringen af Vulgata. Han har brugt andre, ikke nær-

³¹ Digtene er bl.a. udgivet i Migne: *Patrologia Latina*, 105, Paris 1851, col. 299-305 & 307-308.

³² Jf. Dahlhaus-Berg 1975 (note 19), s. 50f., & Bonifatius Fischer: *Bibeltext und Bibelreform unter Karl dem Grossen*, i *Lateinische Bibelhandschriften im frühen Mittelalter*, Freiburg 1985 (opr. publiceret i *Karl der Grosse, Lebenswerk und Nachleben*, II, Düsseldorf 1965), s. 138f.

³³ Rubrikken ved overgangen fra *ordo tertius* til *ordo quartus* på f. 165v er gengivet i facsimile i E. Maunde Thompsons *Catalogue of ancient manuscripts in the British Museum, part 2: Latin*, London 1884, plate 45.

³⁴ To eksempler på disse er gengivet i Dahlhaus-Berg 1975 (note 19) Tafel XIV.

mere bestemte bibelhåndskrifter, og udviklede et simpelt, men effektivt system for referencer til disse alternative kilder. En alternativ læsemåde i margenen markeret med et *a* betegner således at kilden er Alcuins bibel. Et *s* (for *Spanicus*) betegner et Vulgata-håndskrift af spansk oprindelse. Romertallet *ij* angiver at disse to kilder er fælles om en læsemåde, mens forkortelsen *al* henviser til en læsemåde i andre håndskrifter, som fravælges i Theodulfs recension.³⁵

I et par håndskrifter forekommer der endnu en type af annotationer i margenerne til de gammeltestamentlige bøger. De betegnes med siglet *h* i margenerne, en forkortelse for *hebraeus*, *hebraice* eller lignende, og altså en henvisning til en "hebraisk" kilde. Indholdet af h-noterne er dog ikke skrevet på hebraisk men på latin; det, de gengiver, er oversættelser af ord eller syntaktiske konstruktioner fra den hebraiske bibeltekst, altså en slags alternativer til den overleverede tekst i Hieronymus' oversættelse. Noterne bringer med andre ord den latinkyndige læser nærmere på grundtekstens betydning. I Københavnerhåndskriftet er forekomsten af h-noter stor. De er alle knyttet til tekststeder i Salmerne; den første optræder til salme 18 på f. 3v, de seneste til salme 150 på f. 25r. Som eksempler gengives her nogle salmelinier efter håndskriftet, efterfulgt af de tilhørende h-noter; det eller de ord i teksten, der refereres til, er sat i kursiv:

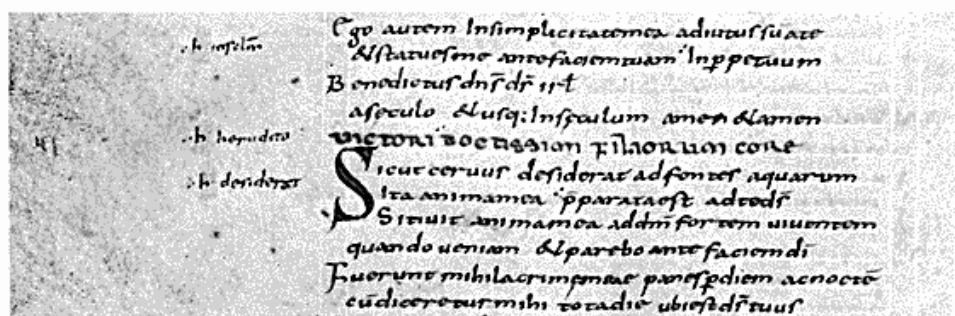
18, 10: Timor domini mundus perseuerans *in secula* – :*h.* in eternum
 19, 5: et omnem *uoluntatem tuam* impleat – :*h.* consilium tuum
 20, 13: *funes* tuos firmabis contra facies eorum – :*h.* neruos
 26, 11: *Ostende* mihi domine *viam tuam* – :*h.* Inlustra
 41 overskrift: VICTORI DOCTISSMI FILIORUM CORE – :*h.* herudito
 41, 1: Ita anima mea *praeparata est* ad te deus – :*h.* desiderat
 41, 8: omnes gurgites tui et fluctus tui super me *ingressi sunt* – :*h.* transierunt
 43, 3: Tu manu tua gentes *delisti* et plantasti eos – :*h.* exhereditasti
 43, 3: adflixisti *populos* et emisisti eos – :*h.* plebes
 60, 5: *habitabo* in tabernaculo tuo *iugiter* – :*h.* peregrinabo – :*h.* in saeculum
 60, 6: Tu enim deus exaudisti *orationem meam* – :*h.* uota mea
 88, 41: *dissipasti* omnes macerias eius – :*h.* disruptisti
 117, 2: dicat *nunc* israhel – :*h.* obsecro
 134, 8: ab homine usque ad *pecus* – :*h.* quadrupedem
 150, 1: Laudate eum in *fortitudine potentiae* eius – :*h.* firmamento fortitudinis.³⁶

³⁵Jf. Henri Quentin: *Mémoire sur l'établissement du texte de la Vulgate*, Rome & Paris 1922 (= *Collectanea Biblica Latina*, 6), s. 290f. og Dahlhaus-Berg 1975 (note 19) s. 44.

³⁶Noterne til salmerne 18-20 findes på f. 3v; til 26 på 4v; til 41 og 43 på f. 7v; til 60 på f. 10r; til 88 på 15v; til 117 på f. 20r; til 134 på f. 23r; og til 150 på f. 25r.

Der er i næsten alle tilfælde tale om alternative oversættelser, og ikke kommentarer. Et særtilfælde udgør Ps. 41, 10: *Dicam deo petra mea quare oblitus es mei*, med den forklarende h-note: *elzelai quod interpretatur deus petra mea et est unum de nominibus dei*. Noten har snarere karakter af lærd kommentar, af samme type som en stichometrisk note om antallet af linier i Salmernes Bog, der i NKS 1 2°, og kun der, er føjet til explicit-rubrikken ved bogens slutning.³⁷

Nogle h-noter kan have deres udspring i et hebraisk-latinsk glossar, andre næppe. De synes under alle omstændigheder at forudsætte tilstedeværelsen af en hebraiskkyndig, og en sådan har Theodulf åbenbart haft i eller hentet til scriptoriet.³⁸ Theodulf har altså ikke alene valgt at arbejde med den latinske bibeltekst, som var tættest på den hebraiske grundtekst. Han har også, i hvert fald punktvis, søgt kilden bag om teksten. Det vidner om Theodulfs ambitioner med hans bibelprojekt, og om hans evner til at indfri dem. Bibelforskeren Bonifatius Fischer omtaler hans bibler som "ein handschriftliches wissenschaftliches Nachschlagewerk,"³⁹ og givet er det, at der er ofret betydelig opmærksomhed og mange kræfter på tekstens etablering, kopiering og annotering. Man arbejdede med filologisk akribi i Theodulfs scriptorium.

NKS 1 2°, f. 7 verso, udsnit af venstre spalte med slutningen af Ps. 40 (salm 41) og begyndelsen til Ps. 41 (salm 42), *Sicut cervus desiderat ad fontes aquarum*. I udsnittet ses tre "hebraiske" noter i margenen, knyttet til de glosserede ord i teksten med to prikker.

³⁷ Jf. Samuel Berger: *Histoire de la Vulgate pendant les premiers siècles du moyen âge*, Paris 1893, s. 181.

³⁸ Dahlhaus-Berg 1975 (note 19) s. 44.

³⁹ Bibelausgaben des frühen Mittelalters: *Latinsche Bibelhandschriften im frühen Mittelalter*, Freiburg 1985 (opr. publ. i *Settimane di Studio del centro italiano di studi sull'alto Medioevo X: La Bibbia nell'alto medioevo*, Spoleto 1963), s. 94.

Alligevel kunne det gå galt. I flere tilfælde har skriveren af Københavnerhåndskriftet forvekslet et skolie i marginen med en tekstretelse, og skrevet skoliets ordlyd ind i stedet for teksten. Det er således sket i den ovenfor citerede salme 22, *Dominus pastor meus nihil mihi deerit*. En sammenligning med codex Sangermanensis viser nemlig, at *pastor meus* i virkeligheden er en marginal h-note, som ved en fejltagelse er bragt ind i teksten. Linien lyder i codex Sangermanensis (og andre håndskrifter med Hieronymus' "hebraiske Psalter"): *Dominus pascit me nihil mihi deerit*, "Herren vogter mig, mig skal intet fattes." Til *pascit me* er der i Pariserhåndskriftet føjet det mere præcise alternativ *pastor meus*, der altså som nævnt er blevet til egentlig bibeltekst i Københavnerhåndskriftet. Det er et sjældent fænomen i traditionshistorien: en klassisk skriverfejl, der har bragt en forkert læsemåde ind i håndskriftet, men som derved tillige har beriget oversættelsen med et kvalificeret alternativ til Hieronymus. *Herren er vor hyrde* – måske vogtes der, i en skribers ydmyge skikkelse, også også over ordene i et håndskrift.

Alle seks håndskrifter har deres individuelle træk. Codex Sangermanensis og NKS 1 2° er fælles om at overlevere de "hebraiske" noter, men annoteringen er ikke identisk i de to håndskrifter.⁴⁰ To andre håndskrifter skiller sig ud fra de øvrige ved deres ekstraordinære pragt: codex Mesmianus i Paris og codex Aniciensis i Le Puy, de to eneste intakte af Theodulf-biblerne, der begge har sider med skrift i guld og sølv på purpurfarvet pergament. De indeholder elegante ornamenteringer og eksempler på raffineret opsætning af tekst, f.eks. i korsform. Derimod er det karakteristisk for Theodulfs bibler, at ingen af dem, heller ikke de øvrige fire, er udstyret med billeder. Det er den palæografiske sikkerhed, der i de to pragthåndskrifter tillige kommer til udtryk i ren kalligrafi, der giver håndskrifterne deres skønhed.

Forskelle til trods er der i alle seks håndskrifter tale om en og samme bibelrecension, nemlig den Theodulfske.⁴¹ De enkelte håndskrifter kan ses som stadier i en fortsat proces, hvor nye observationer til stadighed indarbejdedes. Der er fremsat flere hypoteser omkring den relative kronologi i fremstillingen af de seks bevarede håndskrifter, mest overbevisende af Bonifatius Fischer, som argumenterer for følgende rækkefølge: Stuttgartensis, Hubertianus, Aniciensis, Mesmianus,

⁴⁰ Se *Sancti Hieronymi Psalterium juxta Hebraeos*, éd. critique par Dom Henri de Sainte-Marie, Rome 1954, s. IX, XXXI-XXXIII & passim.

⁴¹ I tekstkritiske udgaver betegnes gruppen med det græske bogstav Θ, Theta, på latin svarende til Th – de to første bogstaver i navnet Theodulphus ! Når Københavnerhåndskriftet citeres alene noteres det med siglum Θ^h – hvor det havede k står for København. Se f.eks. R. Weber (ed.): *Biblia Sacra iuxta Vulgatam versionem*, 2. ed., I, Stuttgart 1975, s. XXVI.

Sangermanensis og Carcassonensis, dvs. Københavnerhåndskriftet. Det vil sige at NKS 1 2° anses for at være det yngste.⁴²

Spørgsmålet om den relative kronologi er relevant, fordi det belyser udviklingen i det konkrete, filologiske arbejde med biberne i Theodulfs værksted. Set i større historisk perspektiv er det af mindre betydning. Alle de bevarede håndskrifter formodes at være fremstillet indenfor en kort årrække, mens Theodulf var biskop i Orleans. Som sådan omtales han første gang i et par breve fra Alcuin i sommeren 798, men han var teologisk aktiv i kredsen omkring Karl allerede fra 790ernes begyndelse og kan have fået embedet som biskop inden da.⁴³ Senere gik det prælaten ilde. Få år efter Karls død blev Theodulf anklaget for forræderi mod den nye hersker, Ludvig den Fromme, og han mistede sine kirkelige embeder. Det var i 818, som altså er *terminus ante quem* for produktionen af hans biber. Theodulf døde i eksil i Angers i 821.

Léopold Delisle, Ada Adler og E. Power

Der gik mere end tusind år før Theodulfs bibel blev et begreb og Theodulf selv anerkendt som initiativtageren til og den organiserende kraft bag det store projekt. Det var en af den lærde *administrateur général* ved Nationalbiblioteket i Paris Léopold Delisles mange fortjenester. Den ydre anledning var en udstilling i Paris, hvori bibelhåndskriftet fra Le Puy, codex Aniciensis, indgik. Inden udstillingens åbning havde Delisle lejlighed til at studere håndskriftet, og han blev opmærksom på den slående lighed det havde med et håndskrift, han kendte fra sit eget bibliotek, codex Mesmianus. En minutiøs sammenligning af de to håndskrifter ledte ham til den konklusion, at de to håndskrifter var fremstillet i samme scriptorium, nemlig Theodulfs. Han inddrog desuden bibelhåndskriftet fra Saint-Germain-des-Prés, codex Sangermanensis, samt codex Hubertianus i British Library, ligesom han var bekendt med, at der i første bind af udgaven af Hieronymus' *Opera* fra 1693 var benyttet yderligere to nu, som han antog, tabte håndskrifter af samme type, nemlig codex Carcassonensis og codex Narbonnensis. Delisle havde defineret en gruppe bibelhåndskrifter,

⁴² Bonifatius Fischer: *Bibeltext und Bibelreform unter Karl dem Grossen, Lateinische Bibelhandschriften im frühen Mittelalter*, Freiburg 1985 (opr. publ. i *Karl der Grosse, Lebenswerk und Nachleben*, II, Düsseldorf 1965), s. 135-137.

⁴³ Jf. Dahlhaus-Berg 1975 (note 19) s. 8f. – Hos Bernhard Bischoff: *Manuscripts and libraries in the age of Charlemagne*, translated and edited by Michael Gorman, Cambridge 1995, s. 31, hævdes det at Theodulf blev biskop i Orleans i 788, men der anføres ikke dokumentation.

lokaliseret deres herkomst og identificeret deres ophavsmand. Han publicerede sine resultater i 1879 i en artikel med den programatiske titel *Les Bibles de Théodulphe*.⁴⁴

I 1879 kendte Delisle endnu intet til Københavnerhåndskriftet. Han havde været i kontakt med Det Kongelige Biblioteks leder Chr. Bruun i et par år; de sendte hinanden diverse skrifter, omtalte også forskellige håndskrifter, men NKS 1 2° havde Delisle ikke indhentet nærmere oplysninger om. Han lærte det at kende i 1880, da han med madame Delisle tilbragte sommeren i København.⁴⁵ Han var efter at have studeret det ikke i tvivl om, at Københavnerhåndskriftet var en del af endnu en Theodulf-bibel, og gjorde opmærksom på det i en recension af E. Maunde Thompsons *Catalogue of ancient manuscripts in the British Museum*, hvis part II med latinske håndskrifter var udkommet i London 1884. Delisles recension udkom i 1885,⁴⁶ og det blev første gang at NKS 1 2° blev inddraget i forskningen i nyere tid.⁴⁷ Maunde Thompson mente at Theodulf-biblerne, herunder Hubertianus, måtte dateres til en senere tid end Theodulf, hvilket Delisle var villig til at godtage for så vidt angik Hubertianus, Sangermanensis og det først nu kendte fragment i København. Allerede ved indlemmelsen i Det Kongelige Bibliotek havde man dateret det til "Seculi IX vel X," og med Delisles accept af en senere datering blev dette indtil videre den almindeligt vedtagne.

Delisles omtale gjorde håndskriftet kendt blandt de lærde udenfor København og det blev herefter inddraget i forskningen på lige fod med de øvrige Theodulf-bibler. Ingen synes dog i en rum tid at have opsøgt kilden selv. Man klarede sig med de oplysninger, Delisle havde publiceret, undertiden suppleret med yderligere materiale, denne venligt udlånte.⁴⁸

⁴⁴ *Bibliothèque de l'École des Chartes*, 40, Paris 1879, s. 5-47.

⁴⁵ Delisles breve til Bruun findes i NKS 3681 4°. Den 15. juni 1880 spørger Delisle Bruun, om han "vers le 8 juillet" kan få lejlighed til hilse på Bruun og samtidig undersøge "quelques uns de vos manuscrits latins d'origine française"; den 8. april 1881 genkalder Delisle sig "le délicieux souvenir" som han bragte med sig fra København. – Adler henlægger fejlagtigt besøget til "Begyndelsen af 80erne" (op. cit. s. 211). Delisles breve til Johannes Steenstrup (i NKS 5016 4°) bekræfter, at besøget fandt sted i 1880.

⁴⁶ *Bibliothèque de l'École des Chartes*, 46, Paris 1885, s. 315-329. NKS 1 2° er omtalt s. 322.

⁴⁷ Werlauff havde i sine *Historiske Efterretninger om det store kongelige Bibliothek i København*, 1844, s. 336, kort opremset håndskriftet blandt andre som "et lignende <Brudstykke> af Hieronymi Paraphras over det gamle Testament, hvis Alder synes at stige op til det 10de Aarhundrede."

⁴⁸ Således byggede Samuel Berger på Delisles ekscerpter og noter samt "le fac-simile" – antagelig et fotografi, Delisle har fået lavet af håndskriftet – da han skrev om det i sin *Histoire de la Vulgate pendant les premiers siècles du moyen âge*, Paris 1893, s. 181.

En hjemlig forsker som havde adgang til at udøve autopsi var Ada Adler, hvis interesse for håndskriftet imidlertid først og fremmest var bestemt af spørgsmålet om dets proveniens. Håndskriftet havde, som nævnt tidligere, tilhørt D. G. Moldenhawer. Hvor og hvordan denne erhvervede sine håndskrifter, var de centrale spørgsmål i Adlers disputats fra 1917, *D. G. Moldenhawer og hans Haandskriftsamling*. Adlers nedslående og lidet flatterende påstand var, at mange af dem var stjålet, erhvervet *per nefas*, som hun udtrykker det. Blandt dem adskillige fra biblioteker i Paris.

Adler behandler NKS 1 2° relativt udførligt, og har tydeligt sin opmærksomhed rettet mod den mulighed, at også dette håndskrift kunne være stjålet. Mistanken ledte hende bl.a. til biblioteket ved Saint-Germain-des-Prés, hvorfra Moldenhawer ifølge Adler havde stjålet flere andre håndskrifter. Hun antyder muligheder, afviser dem stiltiende og nøjes med nøgternt at konkludere: "Dette kostelige Stykke, vel nok det interessanteste i hele Moldenhawers Samling, maa engang have ligget i et fransk Klosters eller Capitels Bibliothek, men bærer ikke det mindste Spor af sin Herkomst; har der været saadanne, kan de være udviskede, da Ydersiderne er stærkt afslidte."⁴⁹

Adler underbygger denne konklusion med en skarpsindig iagttagelse, der peger bort fra Saint-Germain-des-Prés som åsted for endnu et tyveri. Fra Delisles og Samuel Bergers arbejder var Adler bekendt med Hieronymus' *Opera* i udgaven besørget af den ovenfor nævnte Jean Martianay. Om Adlers grundighed vidner det, at hun har konsulteret udgaven. Hun skriver: "Et negativt Resultat kan naas; det er ikke benyttet af den lærde Mauriner Martianay til hans Udgave af Hieronymus 1693; denne hvilede paa Haandskrifter fra forskellige Klostre og andre gejstlige Bibliotheker rundt om i Frankrig; han ville sikkert ogsaa have set Ligheden i Text og Skrift med hans eget Klosters, St. Germain's Exemplar." Om hendes manglende opmærksomhed vidner omvendt hendes negative resultat, for Martianay havde i høj grad benyttet håndskriftet. Havde Adler f.eks. studeret Martianays note ved Salmernes afslutning, ville hun have set, at den stichometriske note i Københavnerhåndskriftet er citeret og forklaret der. Martianay gør opmærksom på at noten kun findes i Carcassonensis.⁵⁰ Hun kunne have sluttet, at NKS 1 2° åbenbart var nært beslægtet med Carcassonensis. Ved at afprøve andre læsemåder fra Carcassonensis i udgaven med håndskriftet selv, ville hun have kunnet se, at dette ikke var nært beslægtet, men identisk med Carcassonensis.

⁴⁹ Adler 1917 (note 6) s. 211.

⁵⁰ Noten er citeret ovenfor s. 14. – Berger havde ligeledes gjort opmærksom på, at den stichometriske note var et unicum, jf. ovenfor note 37.

Det var da også netop studiet af Martianays udgave af Hieronymus, der ledte jesuitten E. Power på sporet til en nærmere bestemmelse af håndskriftets identitet og historie. Power kendte ikke NKS 1 2° af selvsyn, men kombinationen af nogle oplysninger vedrørende marginalnoterne i Københavnerhåndskriftet, som han havde hentet i Bergers *Histoire de la Vulgate*, med egne studier af Martianay ledte ham til at antage, at NKS 1 2° måtte være identisk med det håndskrift, der af Martianay betegnedes som *Carcassonnensis*, håndskriftet fra Carcassonne. Denne antagelse fik han fuldt ud bekræftet, da han havde fået tilsendt fotografier af håndskriftet fra København. Power fremlagde sine iagttagelser i afhandlingen "The Lost Ninth Century Bible of Carcassonne," der udkom i Rom i 1924.⁵¹ Med den var der lagt et nyt grundlag for forståelsen af Københavnerhåndskriftet og dets historie, som senere forskning dog kun i begrænset omfang har udnyttet.⁵²

Jean Martianay

Håndskriftet havde altså ikke, som Adler hypotetisk foreslog, befundet sig i "et ret utilgængeligt Bibliothek – eller muligvis hos en Orden, der var Benediktinerne fjendsk, som Jesuiterne."⁵³ Det havde faktisk været tilgængeligt for Martianay og hans flittige ordensbrødre i Paris. Munke af den hellige Benedikts orden fra den hellige Maurus' kongregation, *monachi ordinis S. Benedicti e Congregatione S. Mauri*, forestod fra begyndelsen af 1670erne udgivelsen af en lang række værker af kirkehistorisk, teologisk og bredere humanistisk art, der som samlet manifestation er enestående i lærdomshistorien, og som hele det intellektuelle Europa, uafhængigt af konfession, kunne og fortsat kan drage nytte af. Kongregationens organisatoriske og åndelige centrum var klostret Saint-Germain-des-Prés i Paris, og det var her man i 1690 tog initiativ til en samlet udgave af den hellige Hieronymus' værker. Den udkom i fem store folianter fra 1693 til 1706. Den ledende kraft bag udgaven var Jean Martianay.⁵⁴

⁵¹ *Biblica. Commentarii ad rem biblicam scientificè investigandam*, 5, s. 197-201.

⁵² Ellen Jørgensen kendte ikke Powers afhandling, da hun beskrev håndskriftet i *Catalogus*, der bærer udgivelsesåret 1926. Beskrivelsen af NKS 1 2° findes i første halvdel af *Catalogus*, som udkom separat i 1923.

⁵³ Adler 1917 (note 6) s. 212.

⁵⁴ Martianay (1647-1717) er ikke anført som udgiver på titelbladet til første bind. Hans ansvar for udgaven fremgår bl.a. af bindets prolegomena. Af den nedenfor omtalte *Prodromus* s. 13 fremgår det at Martianays ordensbroder Antoine Pouget medvirkede ved udarbejdelsen første bind. I alle de fire følgende bind er Martianay anført som udgiver på titelbladene.

Det første bind indeholdt Hieronymus' latinske bibeloversættelse, udgivet under hovedtitlen *Divina Bibliotheca*.⁵⁵ At en oversættelse som Hieronymus' medtages i en udgave af Samlede Værker bør betragtes som en selvfølge. Mindre selvfølgelig var det, at titelbladet betegner dette oversatte *bibliotheca* som *antehac inedita*, "ikke tidligere udgivet." Hieronymus' oversættelse var grundstammen i den latinske Vulgata – og få værker er blevet trykt så hyppigt og i så mange eksemplarer som Vulgata. Det var den, der var indholdet i den første trykte bog, Gutenbergs bibel, og talrige udgaver var fulgt efter. Der forelå på Martianays tid endda hele to officielle og paveligt approberede udgaver af Vulgata, den fejlfulde Sixtinske fra 1590 og dens korrigerede efterfølger, den såkaldt Clementinske fra 1592.

Sammenligner man teksten i *Divina Bibliotheca* med den officielle Vulgata vil man imidlertid erfare, at forskellene er så store, at betegnelsen "ikke tidligere udgivet" er berettiget. Det Martianay udgiver er nemlig ikke den overleverede Vulgata, men det, han anså for at være Hieronymus' oprindelige og autentiske oversættelse fra hebraisk af de skrifter i Det Gamle Testamente, der var indeholdt i den jødiske kanon – af Martianay betegnet som *canon Hebraicæ veritatis* – efterfulgt af de ikke-kanoniske skrifter og Det Nye Testamente. Martianay mente i en hidtil upåagtet kilde at have fundet Hieronymus' ægte og af traditionen uforvanskede bibeloversættelse. Det han rent faktisk havde fundet var en af Theodulfs bibles. Interessant i vores sammenhæng er det at kunne konstatere, at han fandt den i *codex Carcassonensis*, det håndskrift, som nu er endt i København, NKS 1 2°.

At dette er tilfældet fremgår ganske vist ikke af udgaven, hvori Martianay benytter fire Theodulf-håndskrifter: Mesmianus, Sangermanensis, Carcassonensis og det nu tabte Narbonnensis. Men da han tre år tidligere annoncerede det store Hieronymus-projekt i en *Prodromus*,⁵⁶ en trykt forløber, hvori han argumenterer for nødvendigheden af ny udgave, var det kun Carcassonensis, han kendte og omtalte. I forløberens sidste afsnit skriver Martianay: "Til sidst vil jeg tilføje følgende om et fremragende håndskrift i kirken i Carcassonne. Det er skrevet for

⁵⁵ *Sancti Eusebii Hieronymi Operum tomus primus: Divina Bibliotheca antehac inedita, ed. studio et labore monachorum ordinis S. Benedicti e congregatione S. Mauri*, Paris 1693 (herefter citeret som *Divina Bibliotheca*).

⁵⁶ *Divi Hieronymi Prodromus, sive Epistola Domni Johannis Martianay ad omnes viros doctos ac studiosos, cum Epistola sancti Hieronymi ad Sunniam et Fretelam castigata ad manuscriptos codices optima notae ac multiplici observationum genere illustrata opera et studio ejusdem Domni Johannis Martianay*, Paris 1690.

800 år siden og er, hvis jeg ikke tager fejl, selve den hebraiske kanon, som Hieronymus har skrevet om til Lucinius Beticus.⁵⁷ For det rummer Det Gamle Testamente i den rækkefølge det har i den jødiske kanon i latinsk oversættelse, det vil sige kun 22 skrifter; og der er intet i den bog, der ikke bærer præg af at være af helt af Hieronymus selv” – det sidste har Martianay overtydet sig om ved at jævnføre håndskriftet med Hieronymus’ ovenfor nævnte *Prologus galeatus*.⁵⁸

Det var således i Københavnerhåndskriftet at Martianay fandt Hieronymus’ *Bibliotheca*. Men hvor fandt han håndskriftet, og hvordan benyttede han det? Om fundet af det kan man læse i et brev fra Martianay til Dom Claude Estiennot, “procureur général de la Congrégation de St. Maur en cour de Rome,” dateret i Paris den 1. oktober 1690. På dette tidspunkt var Martianay tillige blevet bekendt med codex Sangermanensis.⁵⁹ Han skriver bl.a.: “J’ai été assez heureux pour trouver dans notre Bibliothèque de St. Germain *Canonem Hebraicæ veritatis*, que j’avois déjà trouvé à Carcassonne parmi les MSS. de la Cathédrale.” Martianay har med andre ord selv set håndskriftet i Carcassonne.

Martianay giver i sit brev til Dom Estiennot en levende beskrivelse af den opsigt, hans opdagelse har vakt blandt de lærde i Paris. Han omtaler udelukkende det håndskrift, han nu har fundet i sit eget kloster. Blandt andre har den kontroversielle bibelforsker Richard Simon aflagt visit i Saint-Germain-des-Prés for at få lejlighed til at se det særegne bibelhåndskrift, men uden at give sig til kende. Tonen i Martianays brev antyder at han sikkert gjorde klogt i at bevare sin anonymitet. Simon havde i sin *Histoire critique du Vieux Testament* fra 1678 påpeget, at Moses ikke kunne være forfatteren til de fem Mosebøger, et synspunkt Martianay helt og heftigt afviser. Og han fandt støtte for sin afvisning i en h-note til begyndelsen af Deuteronomium, dvs. Femte Mosebog, som han viste for den anonyme og aldeles forbløffede Simon: “(...) il fut fort surpris lors que je luy fis voir une scholie ou une note marginale au commencement du Deuteronomie, qui détruit tout ce qu’il a dit avec Spinosa, pour prouver que Moïse n’est pas l’Auteur

⁵⁷ Hieronymus, Ep. 71, Migne: *Patrologia Latina*, 22, Paris 1845, col. 668-672.

⁵⁸ *Prodromus* s. 93: “Restat ut de præstantissimo Ecclesiæ Carcassonensis manuscripto codice hæc subnectam. Scriptus est ante octingentos annos, & nisi me fallo, Canon ipse est Hebraicæ veritatis, de quo ad Lucinium Beticum Hieronymus scripsit. Nam Testamentum vetus juxta seriem Judaici Canonis Latine redditum, hoc est, viginti tantum duo volumina complectitur; nihilque prorsus in eo libro habetur, quod ipsissimum Hieronymum non sapiat. Id ego plurimum expertus sum in contentione libri cum iis quæ leguntur apud Hieronymum principio Scripturarum galeato.”

⁵⁹ Dvs. Paris, BNF, Lat. 11937.

du Pentateuque: Ils ont crû que ces paroles: *Hæc sunt verba quæ locutus est Moyses ad omnem Israel trans Jordanem*, prouvoient manifestement que Moïse n'en est pas l'Auteur, à cause qu'il n'a jamais passé le Jordain; et que celui qui a parlé de la sorte étoit nécessairement dans la Palestine, sans quoi il n'eust pû dire: *trans Jordanem*. Mais la note de St. Jérôme les arrête tout court: car dans le Texte le *trans* étant marqué de ces deux points, nous trouvons vis à vis à la marge :h. *In transitu Jordanis*. C'est à dire que dans L'Hebreu il y a *in transitu*, et non pas *trans*. Ce coup fut assomant pour Mr. Simon à qui je parlois sans le connoistre, et sans que je pusse l'obliger à me dire son nom."⁶⁰

Skoliet kunne således inddrages i en standende og meget hed debat om autenticiteten af de bibelske bøger. Theodulfs bibel viste sig i Martianays hænder at være et teologisk arsenal, hvorfra der kunne hentes nye våben mod bibelkritikere som Simon, Spinoza, Jean le Clerc og Thomas Hobbes.⁶¹ I øvrigt fremgår det af brevet, at Martianay i 1690 mente at h-noterne var skrevet af Hieronymus selv – en fejltagelse han gjorde opmærksom på og beklagede i sine prolegomena til *Divina Bibliotheca*.⁶²

Martianay kendte endnu ikke håndskriftet i hans eget kloster i Paris, da han skrev om håndskriftet fra Carcassonne i *Prodromus*. Her fortæller han, lidt uklart, at en ikke nærmere præsenteret D. Vila, med tilladelse fra hele det agtværdige kollegium af kanniker i Carcassonne, lavede en kopi til Martianay. Da denne, efter at have leveret håndskriftet tilbage, senere igen bad om at måtte låne det for at kunne foretage en kollation af alle bøger i bindet, fik han det svar tilbage, at håndskriftet ikke længere forefandt i Carcassonne-kirkens bibliotek!⁶³ Stedet bekræfter, at Martianay, som bemærket i brevet til Estiennot, selv har set håndskriftet i Carcassonne.⁶⁴ Han har på et se-

⁶⁰ Original i Det Kongelige Bibliotek, Böllings Brevs. U. 4° nr. 634. Brevet er udgivet af É. Gigas i *Lettres inédites de divers savants de la fin du XVIIe et du commencement du XVIIIe siècle*, II, 1ère Partie: *Lettres de bénédictins de la congrégation de St.-Maur 1652-1700*, 1892, s. 165-167.

⁶¹ Argumentet gentages i *Divina Bibliotheca*, col. 201f., hvor Martianay offentligt angriber både Richard Simon, Jean le Clec og "Christianorum feces Hobbesius, Spinosa, & alii ejusdem audaciæ scriptores."

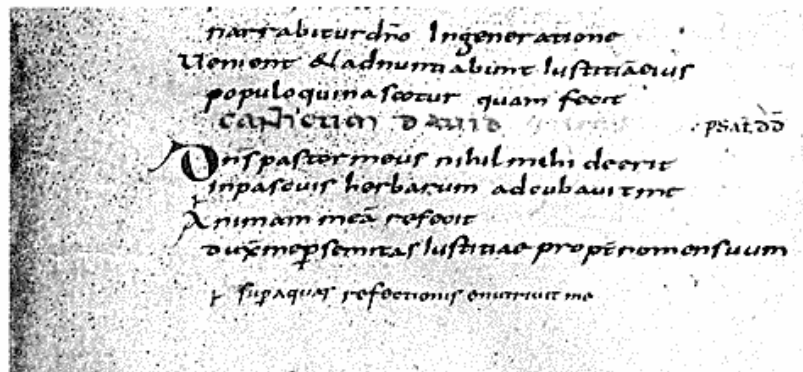
⁶² Se *Divina Bibliotheca*, Prolegomenon III, sect. VI. – Samme opfattelse havde han givet til kende i *Prodromus* s. 83 og et par steder i *Divina Bibliotheca*.

⁶³ *Prodromus* s. 93: "Istius codicis perhumaniter copiam mihi fecit D. Vila, concedente toto Canonicorum honestissimo conventu: sed eum postquam suis locis reddidi; & ad perficiendam librorum omnium, qui in hoc volumine continentur, collationem, denuo expetivi manuscriptum: rescripsit ad me Domnus noster Bartholomæus Laprade, librum hunc in Bibliotheca Ecclesiæ Carcassonensis amplius non inveniri."

⁶⁴ Martianay var inden han omkring 1688 kom til Saint-Germain-des-Prés i Paris bl.a. knyttet til et ordenshus i Carcassonne stift, hvor han underviste i hebraisk og græsk. Se f.eks. *Catholicisme*, VIII, Paris 1979, col. 738-739.

nere tidspunkt lånt håndskriftet, fået det kopieret,⁶⁵ og efter eget udsagn leveret det tilbage. Hvorefter håndskriftet altså er forsvundet. Martianay retter en bøn til Herren om at det igen må dukke frem i lyset, *ad publicam studiosorum utilitatem*, "til fælles gavn for forskerne," og slutter så sin beretning med følgende overraskende bekendelse: *Hujus bona pars interim penes me est, sed Ecclesiae commodis reservata*, i oversættelse: "En god del af det befinder sig imidlertid hos mig, men opbevaret til Kirkens bedste." Hvor god og præcis hvilken del af håndskriftet han havde hos sig, fremgår ikke. Da han tre år senere skrev forordet til *Divina Bibliotheca* havde han intet at tilføje om dette delikate spørgsmål og henviste blot til *Prodromus*.⁶⁶

Til gengæld rummer udgaven mængder af vidnesbyrd om Martianays benyttelse af håndskriftet. Martianay har, som det er fremgået, kendt håndskriftet mens det endnu var intakt, og hans mange noter i udgaven supplerer således hvad der kan hentes af viden om det fra fragmentet. Det fremgår af hans beskrivelse, at det hele håndskrift har haft præcis det indhold og den karakter, der karakteriserer Theodulfs bibler. Andet henligger fortsat i mørke. Det gælder spørgsmålet

NKS 1 2°, f. 4 recto, venstre spaltes sidste linier. Efter rubrikken, der er skrevet med en karakteristisk sammenskrivning af NT i ordet CANTICUM, følger Ps. 22 (salme 23), hvis første linie har fået den unikke form *Dominus pastor meus*, "Herren (er) min hyrde". Mellem salmens anden og tredje linie er en linie sprunget over ved uagtsomhed; den manglende linje – *super aquas refecit me* – er skrevet til under spalten og føjet ind på sin plads med en forbindende markering.

⁶⁵ Kopien har, som det fremgår af Martianays ordvalg, ikke været en afskrift af hele håndskriftet; den har antagelig bestået af kollationeringer af udvalgte tekstdele.

⁶⁶ *Divina Bibliotheca*, prolegomena, "m" recto: "De Carcassonensi codice abunde satis diximus in Prodromo S. Hieronymi."

om hvad der skete med hovedparten af håndskriftet. Og hvad det var for "en god del" af det, der fortsat beroede hos Martianay. Det gælder endelig spørgsmålet om hvor, hvornår og hvordan Moldenhawer erhvervede den del af det, der nu er i København.

Fra codex Carcassonensis til codex Hauniensis

Som nævnt er håndskriftet NKS 1 2° indgået i Det Kongelige Bibliotek i 1824 som del af D. G. Moldenhawers håndskriftsamling. Det er dokumenteret i "Fortegnelse over de af Arvingerne efter afdøde Conferentsraad og Overbibliothekar, Ridder Daniel Gothilf Moldenhawer til det store Kongelige Bibliothek skjænkede Haandskrifter," hvori håndskriftet er indført som nr. 23 med følgende beskrivelse: "Hieronymianæ versionis V. T. Pars, cum Lectt. varr. et Glossis interlinearibus, recentiore manu exaratis. |: Codex Membranaceus Seculi IX vel X :|."⁶⁷

Om håndskriftets historie fra 1690, da Martianay konstaterede, at det ikke længere kunne findes, til Moldenhawer erhvervede de 40 blade, der nu er i København, forefindes ingen dokumentation. Det åbner for mange muligheder. Moldenhawer foretog to større rejser, i 1782-1785 og i 1786-1787, begge ad ruter, der førte ham gennem Frankrig til Madrid. Det vides ikke om Moldenhawer har gjort ophold i Carcassonne, men han har nødvendigvis måttet rejse igennem Sydfrankrig.⁶⁸ Han kan have erhvervet den bevarede del af det bortkomne håndskrift der. Han kan i princippet have fundet det mange steder i Europa. En mulighed er naturligvis også Paris, hvor Martianay i 1690 havde en del af håndskriftet i sin forvaring i klostret Saint-Germain-des-Prés.

Det er nok den mest underholdende teori, for den gør det muligt at operere med to lærde tyve. For det første Martianay, som havde håndskriftet til låns og undlod at aflevere en del af det tilbage til kannikerne i Carcassonne, skønt det var deres og resten af håndskriftet i mellemtiden var forsvundet. For det andet Moldenhawer, som havde adgang til biblioteket ved Saint-Germain-des-Prés under begge sine ophold i Paris.⁶⁹ En from munk i et af den katolske verdens mest oplyste klostre, og en tysk protestant, teologisk professor og mangeårig, højt agtet leder af Det Kongelige Bibliotek i København.

⁶⁷ Det Kongelige Biblioteks arkiv E 82 (No. 7).

⁶⁸ På den første rejse gik ruten til Madrid via Bordeaux, Bayonne og Pamplona og hjemrejsen via det østlige Spanien og Sydfrankrig til Italien, jf. Adler 1917 (note 6) s. 123 & 129.

⁶⁹ Adler 1917 (note 6) s. 108-112 & passim.

Ada Adler, som hævdede at Moldenhawer havde stjålet adskillige af håndskrifterne i hans samling, turde ikke gøre dette klart gældende om NKS 1 2°, men nøjedes med antydninger. Det er sandsynligt at hun havde vovet det, hvis hun havde studeret Martianay grundigere, for han etablerer den direkte forbindelse til Saint-Germain-des-Prés, som Adler forgæves søgte. Men selv med denne forbindelse på plads er der grund til at mane til forsigtighed, også selv om det bliver på bekostning af en underholdende historie. Det kan nemlig ikke fastslås, at Martianays "gode del" af håndskriftet fra Carcassonne faktisk indgik i Saint-Germain-des-Prés. Det kan heller ikke fastslås, at denne del er identisk med fragmentet i København. Og det kan endelig ikke fastslås, at Moldenhawer erhvervede fragmentet på uærlig vis.

Adlers påstand om Moldenhawers omfattende tyverier fra biblioteker, han gæstede, er efter min opfattelse generelt blevet accepteret for ukritisk. At Moldenhawer i nogle tilfælde har fået papirer og håndskrifter med sig, som tilhørte bibliotekerne og ikke ham selv, synes sandsynligt. Ofte er der imidlertid tale om dokumenter, der var relevante for Moldenhawers studier, og man kan ikke på forhånd udelukke, at han har fået lov til at tage papirer og håndskrifter med sig, som lån eller gave. Der var i 1700-tallet en livlig trafik af lånte kilder i Europa, og der findes mange eksempler på, at kilderne af vanvare, skødesløshed eller andre årsager ikke kom tilbage til deres rette ejermænd. Hvis man antager, at Moldenhawer har fået lov til at låne nogle af de håndskrifter, der nu er i hans samling og som Adler anser for stjålne, behøver hans manglende returnering end ikke at være forårsaget af vanvare eller skødesløshed, for kun et par år efter hans sidste besøg i Paris brød revolutionen ud. I kølvandet på den blev klostrene ophævet, og deres rige samlinger af håndskrifter i stort tal indlemmet i det, der nu skiftede fra at være kongens til at blive nationens bibliotek. Det gjaldt bl.a. håndskrifterne i Saint-Germain-des-Prés. Hvis Moldenhawer havde fået fragmentet og andre håndskrifter til låns af munkene i Saint-Germain-des-Prés i 1780'erne, hvem var så de rette ejere at returnere dem til i 1790'erne?

Retmæssigt eller uærligt erhvervet – håndskriftet rummer en anden og langt vigtigere historie end den, der måske og måske ikke knytter sig til dets seneste og forhåbentlig sidste rejse – den, der bragte det til København og gjorde *codex Carcassonnensis* til *codex Hauniensis*.

Den egentlige og vigtigere historie er den, der er forbundet med håndskriftet selv: med Hieronymus' latinske Bibel fra omkring år 400, i den form, den fik 400 år senere i en kreativ og bevidst kultur, den karolingiske, der har bevaret store dele af den boglige arv fra

romerriget og kirkens første århundreder for eftertiden. Og som gav grobund for projekter som Theodulfs: en systematisk fremstilling af troværdige bibler, kopieret med filologisk refleksion og påpasselighed, nedfældet på pergament i karolingiske minuskler og andre klare skriftformer, uden billeder, men udført med stor skønhed. Som bibelhåndskrift, som vidnesbyrd om Theodulf og hans tid indtager NKS 1 2° en enestående plads i Det Kongelige Biblioteks samlinger.

Karolingertidens betydning for skrift- og bogkulturen i Europa kan vanskelig overvurderes, men den trængte ikke ind i Danmark. Det er i karolingiske bibler som dem, Alcuin og Theodulf lod fremstille, at Ansgar har læst de hellige skrifter. Ansgar blev afvist, og med ham den karolingiske kultur, han repræsenterede. Sørøvere tog de næsten 40 bøger, han bragte med sig på missionen. En af dem har givetvis været en bibel, men også den er gået tabt.

En del af en af Theodulfs bibler – en lille del af den kultur, vi engang afviste – har vi fået lov til at eje. Måske ufortjent, måske uberettiget. Måske en gave, som vi har til låns. *Os skal intet fattes.*

SUMMARY

ERIK PETERSEN: *Dominus pastor meus. On the Royal Library's oldest Bible manuscript and its history.*

The Royal Library has a substantial collection of Latin manuscripts dating back to before the year 1000. Several were originally from medieval France, including the library's oldest Bible manuscript, NKS 1 2°, added to the collection in 1824 together with other manuscripts in a bequest from D.G. Moldenhawer to the library which he led for 35 years.

NKS 1 2° is a fragment consisting of 40 leaves in four quires. The leaves measure approx. 32.5 x 26 cm and the written space approx. 24 x 18 cm. The text is written in two columns, each of 60 to 65 lines. The majuscules of the rubrics retain uncial features, while the text is written in an attractive and uniform Carolingian minuscule. The manuscript of which the fragment formed part contained the whole Bible in Latin translation, but the fragment contains only Psalms, Proverbs, Ecclesiastes, Song of Songs and the beginning of Daniel, together with introductions to several of these texts. Psalms, Proverbs, Ecclesiastes and Song of Songs are copied *per cola et commata*, while Daniel and its prefaces are written as prose over the full column width. The manuscript was produced in the early ninth century but bears traces of later usage in the tenth and fourteenth centuries.

A special characteristic of NKS 1 2° is the order in which the Biblical books are copied, with Song of Songs being followed by Daniel. The text too contains deviations from the usual Bible. Two examples will illustrate this: the first verse of Psalm 26, known in the form *Dominus illuminatio mea et salus mea*, is rendered in the manuscript as *Dominus*

lux mea et salutare meum. The first line of Psalm 22, *Dominus regit me nihil mihi deerit* in the Vulgate, appears in the fragment as *Dominus pastor meus nihil mihi deerit*. The sequence of the books, the text, and certain distinct palaeographic features show that the fragment is part of a select group of Bible manuscripts produced under the leadership of Theodulf of Orleans in the time of Charlemagne. A total of six manuscript Bibles from Theodulf's scriptorium have been preserved. Two of them are preserved in their entirety, while the others are now lacking greater or lesser parts. NKS 1 2° is the manuscript of which the fewest leaves are preserved.

Several of Theodulf's Bibles contain alternative readings from other sources, and these are noted in the margins using a simple but effective system. In two manuscripts a special type of marginal notes appears. These are marked with the letter *h*, short for *hebraeus*, *hebraice* or the like, in other words a reference to a "Hebrew" source. These notes contain Latin translations of words in the Hebrew Bible text and are thus a kind of alternative to Jerome's translation. In NKS 1 2° there are a large number of *h*-notes linked to the Psalms. At the end of this book there is also a stichometric note, found only in NKS 1 2°, regarding the number of lines in the Book of Psalms. As in the other Theodulf Bibles, the manuscript contains the translation which Jerome made from the Hebrew text.

Both text and notes bear witness to the considerable care invested in the work of producing the Bibles. Even so, mistakes could be made. In several instances, the copyist of the Copenhagen manuscript has mistaken a scholium in the margin for a textual emendation and reproduced the scholium instead of the text. This is what has happened in the above-mentioned Psalm 22, *Dominus pastor meus nihil mihi deerit*, where *pastor meus* is actually a marginal *h*-note mistakenly brought over into the text. The correct wording is *Dominus pascit me nihil mihi deerit*, "The Lord watches over me, I shall want nothing." In another Theodulf Bible *pascit me* is marked with an *h*-note with the more precise alternative *pastor meus*. The copyist of NKS 1 2° has obviously taken this for a textual emendation and consequently copied it as the Biblical text. This is a rare phenomenon in the history of transmission – a classic scribal error introducing a faulty reading into the manuscript which has at the same time brought the translation into closer agreement with the original. Unknowingly, the scribe has helped Jerome to a better text: *the Lord is my shepherd!*

It was Léopold Delisle who in his 1879 article *Les Bibles de Théodulphe* (see p. 31) first drew attention to this special group of Bibles, denoted in critical versions as Θ (*Theta* for *Theodulphus*). At the time Delisle had no knowledge of NKS 1 2°, but he later inspected it in 1880 during a stay in Copenhagen. Delisle commented briefly on the manuscript in a recension of 1885, thus disseminating knowledge of it to philologists and palaeographers outside Copenhagen.

The Danish scholar Ada Adler became interested in the manuscript because of its connection with D. G. Moldenhawer. In her 1917 thesis on Moldenhawer and his manuscript collection she made the unflattering claim that many of Moldenhawer's manuscripts had been stolen, including several from libraries in Paris. On NKS 1 2° she had nothing certain to say, but concluded that it was unlikely to stem from the library of Saint-Germain-des-Prés in Paris, from which, according to her, Moldenhawer had stolen various manuscripts. She noted that the learned Maurist Jean Martianay, who had published Jerome's Bible translation as the first volume of his edition of the Jerome's

Opera in 1693, had *not* used NKS 1 2°, even though the edition was based on Bible manuscripts of the same type. Martianay would have done so, according to Adler, if the manuscript had been held at Saint-Germain-des-Prés, where Martianay was a monk. This was acute reasoning but it rested on a false foundation. Adler had failed to notice that Martianay actually was familiar with NKS 1 2° and had made frequent use of it in his edition. It was in fact identical with the manuscript he frequently quoted under the name *codex Carcassonensis*. That this is the case was demonstrated by the Jesuit E. Power in his article *The Lost Ninth Century Bible of Carcassonne*, published in 1924 (see p. 33). He reached this conclusion by comparing what Martianay had to say about *codex Carcassonensis* with his own observation of the manuscript.

Martianay's edition of Jerome's Bible translation presents a text which on several points deviates from the ordinary Vulgate. Martianay claimed to have found Jerome's original Bible translation in a hitherto overlooked source. What he had actually found was one of Theodulf's Bibles, and the manuscript he found it in was that of which NKS 1 2° was originally part. This is made clear in Martianay's *Prodromus* of 1690, in which he first speaks of his discovery of *codex Carcassonensis*. He repeats the claim in a letter to Dom Claude Estiennot in the same year. Regarding the manuscript Martianay states that he himself has seen it in the cathedral library at Carcassonne, that he was permitted to borrow it for collating purposes, and that he later returned it. However, when he later asked to borrow it again, he was told that it could not be found! The reader could console himself together with Martianay that the latter still had part of the manuscript with him, preserved for the benefit of the Church: *Hujus bona pars interim penes me est, sed Ecclesiae commodis reservata*.

Whether the fragment in Copenhagen is identical with that which Martianay had kept back cannot be ascertained. Neither can it be determined how it came into Moldenhawer's possession. Moldenhawer stayed in Paris twice in the 1780's and studied manuscripts in Saint-Germain-des-Prés on both occasions. But his travels took him far and wide throughout Europe and both times he travelled to Madrid through southern France. There are many places where he could have chanced on the four quires of a once large and imposing codex. And he could have acquired the manuscript honestly: to allege that he stole it requires proof of misdeeds, and this is lacking. The only certainty from what we currently know is that on his death he bestowed on the Royal library a priceless treasure.